

УДК 323.2:321.7

Чабан О. О.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ДЕМОКРАТІЯ УЧАСТІ ЯК ЯКІСНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

У статті здійснено спробу обґрунтування та аналізу моделі партисипативної демократії, яка набула популярності наприкінці ХХ століття та має важливе значення для сучасного становлення демократичної політичної системи в Україні. Досліджуються форми і тенденції розвитку політичних практик участі громадян України на сучасному етапі.

Ключові слова: партисипативна демократія (демократія участі), політична участь, громадянське суспільство, громадянська активність.

Чабан А. А.

ДЕМОКРАТІЯ УЧАСТІЯ КАК КАЧЕСТВЕННОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

В статье осуществлена попытка обоснования и анализа модели партисипативной демократии, которая приобрела популярность в конце ХХ века и имеет важное значение для современного становления демократической политической системы в Украине. Исследуются формы и тенденции развития политических практик участия граждан Украины на современном этапе.

Ключевые слова: партисипативная демократия (демократия участия), политическое участие, гражданское общество, гражданская активность.

Chaban A.

PARTICIPATORY DEMOCRACY AS QUALITY MEASURING OF POLITICAL SYSTEM

The article makes an attempt to ground and analyze the model of participatory democracy, which has become popular at the end of 20th century and plays a vital role for the nowadays formation of the democratic political system in Ukraine. Forms and development trends of political practices of participation of the Ukraine citizens are probed on the modern stage.

Key words: participatory democracy, political participation, civil society, civil activity.

Проблема демократизації невід’ємна від дослідження політичної участі громадян, оскільки саме масштаби участі, її форми та ефективність є визначальними показниками рівня демократичності політичної системи. Особливого значення феномен участі набуває в теорії партисипативної демократії (participatory democracy) або демократії участі, в рамках якої пропагується ідея активної участі громадян у політичному процесі та виступає альтернативою, насамперед, елітарним і представницьким

моделям демократії. Концептуальні принципи залучення громадян до процесу державного управління відображені в працях відомих зарубіжних дослідників, серед яких особливо виділяються наукові доробки Г. Алмонда, Б. Барбера, Н. Боббіо, С. Верби, Л. Даймонда, Р. Даля, Р. Деггера, Ю. Габермаса, С. Ліпсета, К. Макферсона, Р. Патнема, К. Пейтмен, Дж. Ф. Ціммермана та ін. Проблема залучення громадян до сфери політичних відносин все більше привертає увагу і вітчизняних учених, серед яких В. Бортніков, Н. Дембіцька, В. Речицький, Н. Ротар, В. Скоблик, Л. Угрин, О. Чемшит та ін.

Наприклад, для американського політолога Сеймура Ліпсета політична участь, яка виявляється у можливостях впливу громадян на політичних лідерів та їх дії, разом з громадянськими і політичними правами та свободами і змагальністю в процесі здобуття влади, виступає одним із трьох основоположних елементів демократії. Він наголошує, що завдяки політичній участі „забезпечується демократія, яка пов’язана із наданням максимально широкого доступу до структури прийняття рішень для різноманітних груп населення” [1, с. 50]. У найбільш загальному вигляді до функцій політичної участі в рамках демократичної системи відноситься артикуляція, агрегація та представництво різноманітних інтересів громадян, легітимація політичної системи та соціальна інтеграція. Саме тому існують обґрунтовані підстави стверджувати, що політична участь, окрім реалізації ролі механізму соціальної взаємодії громадян, є безперечним інтеграційним інструментом, спрямованим на соціально-політичну консолідацію суспільства або окремої його частки.

Сучасний класик політичної науки Сідней Верба стверджує, що політична участь – це механізм, за допомогою якого громадяни передають інформацію про свої інтереси, переваги та потреби, і чинять тиск на тих, кому ця інформація адресована, для подальшого розгляду та ухвалення відповідного рішення. При цьому політолог відзначає, що в демократичній державі участь має бути рівною, враховуючи, що демократія передбачає рівну увагу до інтересів усіх громадян [2, с.122-135].

Однією з найвідоміших на Заході робіт з аналізу політичної участі є монографія американської дослідниці Керол Пейтмен „Участь і демократична теорія” (1970), де здійснюється критика академічної політичної науки за те, що вона не намагалася „утримати” партисипативну теорію в контексті фактів сучасного політичного життя. Невдалі спроби відродити основні поняття класичної теорії у ХХ ст. призвели до того, що вчені, які займалися вивченням ранніх і сучасних уявлень про демократію, намагалися уникати такої теми, як центральна роль участі. В результаті ранні й сучасні теорії демократії виявилися недостатньо проаналізованими. Американська дослідниця поставила собі за мету виправити цей недолік і присвятити свою працю саме вивченню ролі і місця участі в теоріях демократії. За висновками К. Пейтмен,

демократична теорія у ХХ ст. перероджується в антидемократичну; вона більше не сконцентрована на участі пересічної людини або на такій першочерговій функції демократичної політичної системи, як формування політичних якостей пересічного індивіда [3, с. 6-7].

Сутність демократії участі вдало сформулював американський дослідник Бенджамен Барбер (він називав її ще „сильною демократією”): „...це радше самоврядування громадян, ніж представницьке врядування в ім’я громадян. За такої демократії активні громадяни безпосередньо урядують над собою, хоча не конче на кожному рівні і кожної миті, а досить часто, зокрема, тоді, коли треба вирішувати головні політичні питання і коли виявляють свою дію значні сили” [4, с. 258]. На переконання вченого, спільнота формується на основі участі в політичному житті й водночас уможливорює цю участь; громадянська активність привчає індивідів до громадянського мислення, громадяни надають громадському життю необхідне йому почуття публічності і справедливості. Політична участь трактується як громадянський обов’язок, як ознака політичного здоров’я, як кращий метод забезпечення та врахування індивідуальних інтересів у політичному процесі. Такий підхід заснований на аналізі „ідеальної моделі громадянина” (homo politicus).

Демократія участі – це відповідь на сукупність новітніх викликів і парадоксів представницької демократії, політичний процес якої переважно проходить на електоральній та парламентській сценах. Представницька демократія, як зазначає Ю. Габермас, залишає громадськості роль байдужого глядача, яка лише опосередковано включається в політичні комунікації. А остання, по суті, заміщується „демонстративною та маніпулятивною публічністю” організацій, що діють „через голову” публіки [5]. У такому випадку „людина політична” (homo politicus), яка здатна виступати в якості громадянина у сфері публічних інтересів, перетворюється на „людину, яка голосує” (homo votes). І якщо приймати цю реальність, то це означає відмову від інтерпретації політичної участі з позицій демократичного ідеалу. В руслі подібних роздумів щодо представництва, важко не погодитися із Б. Барбером в тому, що представництво поза громадянським самоврядуванням не узгоджується з такими політичними цінностями, як свобода,

рівність, справедливість, позаяк лише делегує, а отже, відчужує політичну волю коштом справжнього самоврядування [4, с. 254].

Можна виділити такі переваги моделі демократії участницького типу. По-перше, ця теорія передбачає широку політичну участь громадян не лише під час виборів до вищих органів влади та органів місцевого самоврядування, а й у процесі прийняття широкого спектру рішень, які стосуються соціальних, економічних і культурних проблем. По-друге, вона схильна розглядати окремих індивідів як раціональних учасників політичного процесу, тобто вважає, що, приймаючи те чи інше рішення, кожен громадянин чітко усвідомлює реальні причини, які спонукають його вирішити саме так, а не інакше. По-третє, головним позитивним моментом реалізації моделі політичної участі вважається високий рівень легітимності тих рішень, що приймаються за умови її запровадження.

Однак ця форма демократії має і суттєві вади. Наприклад, можливість ухвалення некомпетентних рішень, безвідповідальність, що пов'язується з великою кількістю осіб, котрі приймають рішення, наявність технічних проблем забезпечення масової участі і механізмів узгодження спірних питань тощо. Але на протипагу подібних роздумів можна привести аргументи авторитетного американського філософа Джона Дьюї, який підтримував ідею демократії участі та заперечував її елітарні концепції, в основі яких лежить теза про некомпетентність мас. Дослідник зауважував, що, по-перше, не слід думати, що люди, котрі долучаються до влади, неодмінно переважають решту своїми якостями. („Відбір правителів” справа загалом випадкова). По-друге, індустріальне суспільство, що підсилює взаємодію і взаємозалежність його членів, все більш набуває „кооперативного” характеру. Воно підвищує роль, в тому числі й політичну, кожного члена суспільства незалежно від його соціального статусу і професії. „В якості громадянина, який має виборче право, кожна з цих осіб є агентом суспільства. У власних волевиявленнях він – такий самий представник інтересів суспільства, як сенатор чи шериф” [6, с. 16.]. Не згоден Дж. Дьюї і з тим, що загальна участь громадян у політичному управлінні (яка не обов'язково передбачає пряму демократію) у сучасній державі неможлива через її великі розміри. Відчуженість громадян одне від одного і від

влади можна подолати – зокрема, шляхом демократичної освіти і виховання за одночасного реформування політичних та економічних відносин.

Кажучи про демократію участі, важливо зазначити, що процес якісного перетворення політичної системи не є односторонньо спрямованим лише від громадянського суспільства до держави, але й від держави до громадянського суспільства. Іншими словами, політична система, насамперед, повинна також бути зацікавлена в подібних змінах. Якщо в 60-70-х роках минулого століття про демократію участі говорили лише представники громадянського суспільства, які намагалися активно впливати на публічну владу за допомогою політичних партій, громадських організацій та інших інституцій громадянського суспільства, то на початку ХХІ століття вже самі владні структури створюють нові механізми участі. На це, зокрема, вказує сучасний французький дослідник П'єр Розанвалон, який стверджує, що демократія участі наближає одне до одного громадянське суспільство та публічну владу. Автор праці „Демократична легітимність: безсторонність, рефлексивність, наближеність” розвиває популярну у Франції на зламі ХХ століття ідею „наближеності” (la proximité) держави до своїх громадян, що відображає політику наближення державних інститутів до кожної окремої людини. Така політика була запропонована урядом на чолі з соціалістом Ліонелем Жоспеном у 1997 та 2003 роках. Першим кроком у цьому напрямі було запровадження в районах, уражених бідністю та безробіттям, так званої „наближеної поліції”, що мала за мету налагодити діалог із населенням задля зниження рівня злочинності. Наступним кроком було запровадження в передмістях великих міст функції „наближених посередників”, що мали встановити зв'язок між місцевими адміністраціями і населенням.

Як зазначає П. Розанвалон, громадяни дедалі більше придивляються до самої поведінки чинної влади. Вони бажають, щоб їх вислуховували, щоб із ними рахувалися, щоб їхню думку брали до уваги. Громадяни очікують від влади уважного ставлення до їхніх труднощів, щоб влада справді цікавилася тим, чим живуть звичайні люди. Численні опитування, які проводяться по всьому світу, засвідчили, що найбільше люди прагнуть, щоб ті, хто приймає важливі політичні рішення, більше зверталися до

людей і були ближчими до них [7, с. 206-207].

Отже, активна політична участь громадян дає можливість забезпечити баланс публічних інтересів і звести до мінімуму число тих громадян, які будуть виявляти негативне ставлення до законів та рішень чинної влади. Досягнення такого балансу інтересів стає можливим за умови, якщо автономна особа, яка має свободу, одночасно усвідомить себе частиною спільноти рівних собі громадян. На цьому, власне, наголошує вже відомий нам Б. Барбер, який в основу свого вчення поклав ідею громадянства. Громадянство, як зазначає вчений, – це формування специфічного типу демократичної спільноти, в якій окремі індивіди виступають як активні учасники спільного для всіх процесу політичної участі, які на основі взаємної поваги шляхом переговорів досягають консенсусу. Бути громадянином, зазначає американський дослідник, означає брати участь у певному усвідомленому способі буття, що припускає усвідомлення існування інших осіб і здійснення спільної діяльності разом з ними [4, с.259].

Виходячи з усього вищесказаного, слід зазначити, що демократія може успішно виконувати свою суспільно корисну роль лише тоді, коли вона перетворює своїх громадян із „суспільства спостерігачів” („суспільство couch potatoes” за висловом Р. Дарендорфа) на „суспільство участі”. Саме цього в ідеалі намагається досягти демократія учасницького типу, яка передбачає створення інституційних умов сприяння політичній участі громадян, ініціативності в розв’язанні завдань самоврядування, отриманні важелів впливу на владу. І як слушно зазначав Дієго Валадес „... право управляти належить всі громадянам, і ніхто не може і не повинен порушувати його. Було б помилково виходити із зворотного і вважати, що краща форма захисту загального інтересу – залишити націю без ефективних інструментів управління” [8, с. 174].

Одним із найважливіших досягнень України за роки незалежності стало встановлення „процедурного мінімуму” демократії. Разом із тим, перманентна криза легітимності будь-якої влади, фактичний соціальний розкол між політичним класом й іншими соціальними групами в можливості впливати на прийняття важливих рішень, переконливо свідчать про слабкість позицій демократії в нашій країні. Якісний перехід

до демократії вимагає зміни ролі держави в політичній системі – більш значні позиції повинні зайняти інститути громадянського суспільства, які можуть виступати від імені майбутніх поколінь та бути виразником їх інтересів. Мережа асоціацій та організацій, що складають основу громадянського суспільства, має таке ж значення для демократії, як вкладення капіталу в економіку. Беручи участь у роботі даних організацій, громадяни здобувають знання, навички та засвоюють цінності демократичного суспільства. Добровільні громадські організації можна вважати суспільними лабораторіями, де громадяни вчаться демократії. Саме значенню інституцій громадянського суспільства приділяється головна увага в процесі подальшого осмислення форм участі населення в діяльності органів влади. „Майбутнє демократії пов’язане з сильною демократією учасницького типу... та низкою громадянських інституцій”, – наголошує Б. Барбер [4, с. 258].

Щодо українських реалій, то кількість громадських організацій в Україні щорічно збільшується. На 1 січня 2011 р. в Україні діяло 3529 об’єднань громадян, що легалізовані Міністерством юстиції України (збільшення порівняно з 2009 р. на 7,6% та з 1996 р. у 4,8 рази), з них 185 політичні партії та 3344 громадських організацій. Місцевими органами реєстрації на 1 січня 2011р. легалізовано 266406 структурних утворень політичних партій (з яких легалізували свою діяльність упродовж 2010 р. 5,7%) та 77252 громадських організацій з місцевим статусом, враховуючи місцеві осередки (зростання порівняно з 2009 р. відповідно на 6% та 7,5%) [9]. На перший погляд це дає оптимістичні відчуття: багато громадських об’єднань приносять країні та людям величезну користь, виконуючи ту роботу, яку не може або не хоче виконувати держава. Саме участь у різного ґатунку громадських організаціях визначає реальну перспективу демократичної зміни політичної системи, економіки й духовного життя суспільства. Але наразі в українському суспільстві існує гостра проблема відірваності громадських організацій від громадськості. Так, якщо багато громадян і чують що-небудь про діяльність некомерційних громадських організацій, разом із тим дуже смутно уявляють собі, чим ці організації займаються. Це, в свою чергу, знижує рівень участі та активності громадян

у діяльності подібних організацій, що ми й спостерігаємо останні двадцять років.

Якщо за участю громадян у політичних партіях і рухах Україна не відрізняється від більшості держав ЄС – 4%, то за участю в інших громадських організаціях і об'єднаннях показники активності в Україні (2% – активні учасники) зівставні лише зі Словенією, Естонією та Португалією, і значно нижчі, ніж у більшості інших країн ЄС. За даними Інституту соціології НАН України, у 1994 році 84% громадян України не були членами жодної громадської, політичної організації чи руху, 2007 року – 87%, та аж 52% українців не довіряють громадським об'єднанням [10, с. 12-23]. Саме тому на теперішній час громадські об'єднання та асоціації багатьма громадянами України не розглядаються як „агенти” демократичної участі.

Виникає закономірний інтерес до причин такого становища та пошуку наявних перешкод на шляху до громадянської активності. Тому в контексті досліджуваної проблеми необхідно зробити посилання на соціологічне дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Так, на питання „Що заважає Вашій громадській активності?” фахівці Центру отримали наступні відповіді: „брак вільного часу” – 43,4%; „загроза протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва тощо” – 8,0%; „незнання, як досягти своєї мети” – 13,8%; „недостатність грошей та інших ресурсів для здійснення такої діяльності” – 12,2%; „не маю однодумців” – 6,4%; „інше” – 19,1%; „важко відповісти” – 6,5% [11]. Відповіді свідчать, що перешкоди на шляху до розвитку громадянської активності населення приховуються, насамперед, у соціально-економічній площині. Брак вільного часу для громадських справ і грошей у більшій частині респондентів (43,4% + 12,2% = 55,6%) свідчить про проблеми саме у сфері матеріального забезпечення.

На залежність участі громадян у політиці від деяких показників соціального і економічного статусу акцентує свою увагу, в рамках теорії соціального оточення (base line), й американський політолог С. Верба. На підставі матеріалів „Дослідження громадянської участі”, що охопила 15 тис. виборців, дослідник робить висновок про надзвичайно нерівний розподіл політичної участі в США у порівнянні з іншими демократіями, відповідно, і менш

представницький характер американського електорату. У міру того, як головним ресурсом у політиці стають гроші, скорочується коло людей, відповідно скорочується коло проблем і вимог, які артикулюються. Більше того, із зростанням майнової нерівності ця ситуація загострюється. Забезпечені громадяни заклопотані економічними, соціальними, моральними проблемами, а менш забезпечені – базовими проблемами, такими як бідність, зайнятість, доступне житло, тобто значною мірою особистими проблемами, які важко вирішити більшою роз'єднаністю та меншою політичною активністю останніх. У результаті, голосніше за всіх звучать вимоги саме груп забезпечених громадян, відповідно, можливість того, що їх інтереси будуть враховані, набагато вища [12]. Як бачимо, настороги щодо вихолощення культури участі існують і в розвинених західних суспільствах, але вони не мають такого тотального характеру, як в українському, яке по суті є бідним суспільством. За офіційними даними, впродовж останніх десяти років рівень бідності в Україні складає 26-27%.

В Україні складається дуже парадоксальна ситуація, коли доволі висока електоральна активність наших громадян співіснує з украй низькою залученістю до роботи в суспільно-політичних об'єднаннях та, насамперед, недовірою до виборів як до інституту демократії, про що свідчать деякі спостереження. Навіть при впевненості багатьох наших співгромадян, що вибори в нашій країні не є вільними і чесними (69,5% громадян не вірять у чесність виборів) [13], на сьогоднішній день показник електоральної активності громадян України один із найкращих серед країн Західної Європи та постсоціалістичного простору.

Згідно з дослідженнями, проведеними соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова у 2009 р., на запитання „Якою мірою Ви впливаєте на владу?” – 72,4% відповіли, що зовсім не впливають на центральну владу і 62,8% – на місцеву владу. Але, при цьому прості громадяни вважають, що повинні мати реальний вплив на прийняття державних рішень [14].

Відчуження влади від громадян і громадян від влади зумовлює суттєвий спад в Україні політичної активності громадян у рамках традиційних конвенційних формах

участі на фоні зростання протестного потенціалу суспільства. За результатами соціологічних досліджень, у березні 2009 року 14% громадян заявляли про готовність взяти участь у насильницьких діях чи навіть збройних акціях для захисту своїх інтересів; понад 23% – демонстрували готовність до участі у незаконних акціях непокори владі; 42% громадян заявляли про можливість участі в конвенційних протестних виступах [15]. На сьогоднішній день, значний темп соціальної мобільності відбувається на тлі погіршення економічних умов життя для деяких верств населення. Але слід зазначити, що стрімке підвищення протестного потенціалу та радикалізації населення для українського суспільства є нетиповим. У динаміці з 1994-го по 2005 рік частка громадян, готових до насильницьких форм протесту (захоплення органів влади, блокування шляхів, створення незалежних від уряду військових формувань) не перевищувала 3% [16, с. 39].

Політична система України характеризується суперечностями – перманентне вдосконалення інституційного дизайну „врівноважується” закритістю політичної еліти. Навіть високий рівень політизації суспільства не надає громадянам реальних можливостей здійснювати вплив на прийняття та реалізацію управлінських рішень. Єдиною формою реального впливу на процеси політико-владних відносин для українців залишаються вибори та участь у формі прямої дії. Але регулярність електоральних кампаній і стихійність прямої політичної участі не створює додаткового потенціалу створення ефективних механізмів контролю за діяльністю державних структур і представницьких органів влади.

Багато з форм політичної участі, притаманних демократичним суспільствам, для громадян України є малодоступними чи неефективними. Наприклад, якщо в західних розвинених країнах підписання петицій може розглядатися як одна з необхідних процедур для нормального функціонування демократії, то, наприклад, в посттоталітарному суспільстві така форма активності, швидше за все, матиме неконвенційний характер, а учасники даної акції можуть виступати проти існуючого політичного режиму. Україна, мабуть, не знайома, в більшості випадків, з такою формою громадянської активності. Це простежується на прикладі емпіричних даних, які були отримані в рамках

міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, в якому брали участь 24 держави ЄС та Україна. Так, лише 9,3% респондентів з України відмітили, що їм доводилося підписувати петиції, тоді як в інших країнах Європи цей кількісний показник політичної участі більш поширений: Швеція – 48,4%, Норвегія – 38,5%, Швейцарія – 37,9%, Велика Британія – 35,4%. [17].

Підбиваючи підсумки, які нам дозволили зробити попередні роздуми, слід зазначити, що залученню громадськості до вирішення важливих суспільних проблем України перешкоджає багато факторів, без подолання яких, на нашу думку, не можна розраховувати не тільки на ідеальну, а й на більш-менш оптимальну модель розвитку учасницького типу демократії. Серед них можна виділити такі: обмежений доступ громадян до інформації, необхідної для прийняття рішень, брак довіри в суспільстві („соціальний капітал”), невпевненість у своїх силах, страх перед відповідальністю, відсутність необхідних навичок та культури участі, обмеженість ресурсів (часу, коштів), особливості політичної культури тощо.

Завершуючи роздуми про сутність учасницької моделі демократії, необхідно мабуть, закінчити словами Бенджамена Барбера, які також будуть справедливими й для українського суспільства: „Сильна демократія – це не врядування яке здійснює „народ” або „маси”, бо народ – це ще не громадяни, а маси – це тільки номінально вільні люди, які фактично не урядують над собою. ...Маси галасують, громадяни міркують; маси поводяться, громадяни діють; ... Тієї миті, коли „маси” починають міркувати, діяти, об’єднувати зусилля і сприяти, вони перестають бути масами і стають громадянами. Тільки тоді вони „беруть участь у політичному житті” [4, с. 261].

ЛІТЕРАТУРА

1. Клюєнко Е. Політична участь: теорія, методологія та вимірювання із застосуванням методу шкалограмування за Гутманом / Е. Клюєнко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 46-73.
2. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – №4. – С.122–135.
3. Грозицька Т. Ю. Теорії демократії в сучасній американській політичній науці: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Т.Ю. Грозицька.

- Одес. держ. ун-т імені І. І. Мечнікова, 2000. – 16 с.
4. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу / Б.Барбер // Демократія: Антологія; [упорядник О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 254-262.
 5. Хабермас Ю. Вовлечение другого: очерки политической теории; [пер. с нем. Ю. С. Медведева / под ред. Д. А. Складнева]. – М.: Наука, 2001. – 417 с.
 6. Баталов Э. Я. Идея демократии в Америке XX века // США. Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2006. – № 4. – С. 3-26.
 7. Розанвалон П. Демократична легітимність: безсторонність, рефлексивність, наближеність; [пер. з фр. Є. Марічева]. – К.: Вид. дім „Киево-Могилянська Академія”, 2009. – 287 с.
 8. Валадес Д. Контроль над властью / Д.Валадес – М.: Идея-Пресс, 2006. – 248 с.
 9. Громадські організації в Україні: статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – К., 2011.
 10. Головаха Є. Політична культура українського суспільства (за даними соціологічного моніторингу та міжнародного порівняльного дослідження) / Є. Головаха, Н.Паніна // Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін; [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 12-23.
 11. Що заважає Вашій громадській активності? Соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=368
 12. Verba S. Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics / S. Verba, K.L.Schlozman and H.Bradv. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995. – 640p.
 13. Чи можете ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності? Соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=367
 14. Якою мірою Ви впливаєте на владу? Соціологічне опитування [Електронний ресурс]// Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=441
 15. Думка громадян України про владу, політиків, ситуацію в країні та вплив економічної кризи (результати опитування) [Електронний ресурс] // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=157
 16. Паніна Н. Українське суспільство 1994-2005 / Н.Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005. – 159 с.
 17. Головаха Є. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.